

Krzysztof M. Różański

Duchowni luterańscy w Białymstoku od I wojny światowej do likwidacji parafii w 1978 roku

Wstęp

Celem artykułu jest przedstawienie sylwetek białostockich duchownych luterańskich w okresie od I wojny światowej do likwidacji parafii w 1978 r. Obejmuje zatem trzy odrębne rozdziały historii parafii: okres do wybuchu II wojny światowej, kiedy to parafia, choć zdziesiątkowana i zbiedniała I wojną światową wciąż liczyła ponad dwa tysiące wiernych, zatrudniała dwóch duchownych, prowadziła szeroko zakrojoną działalność diakonijną¹, kulturalną i społeczną. Podczas II wojny światowej odbywały się jedynie okazjonalne nabożeństwa dla żołnierzy niemieckich zmierzających na front wschodni, zaś w czasach Polski Ludowej liczący około 30 wiernych zbor² nie miał już duszpasterza na miejscu, a opiekę zapewniali pastory z Warszawy i Mazur.

Duchowni w okresie międzywojennym

Ks. Theodor Zirkwitz

Postać ks. Theodora Zirkwitza, proboszcza od 1903, została opisana w pierwszej części artykułu o historii parafii³, podobnie jak wikariusza do ok. 1915 roku – Alberta A. Schoena, który w późniejszym okresie, tj. w latach 1937–39 pełnił funkcję komisarycznego seniora (co może wskazywać na jego

---

¹ K. M. Różański, *Zarys dziejów parafii luterańskiej w Białymstoku od I do II wojny światowej*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, vol. IX, 2015, ss. 133–149.

² O ciągle degradowanym statusie: początkowo „Zboru”, potem „Zboru parafii w Wydminach” (potem Elku), aż wreszcie jedynie „stacji kaznodziejskiej”.

³ K. M. Różański, *Zarys dziejów parafii luterańskiej w Białymstoku do I wojny światowej*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, vol. VIII, 2014, ss. 84–107.

propolską orientację⁴) diecezji wołyńskiej⁵. W omawianym okresie ks. T. Zirkwita spotykały kolejne wyrazy uznania przez Polaków: w 1922 roku, z okazji 30-lecia ordynacji, w lokalnej prasie ukazał się artykuł opisujący pastora Zirkwita w samych superlatywach jako wzorowego obywatela, społecznika i duszpasterza⁶, również władze państwowe cenily pastora jako „lojalnego”⁷; w 1929 roku Prezydium Rady Ministrów oznaczyło go nawet Złotym Krzyżem Zasługi⁸. Jednak jego działalność – w samej parafii budziła kontrowersje. Wielu parafian Niemców nie mogło Zirkwitzowi wybaczyć uniknięcia zsyłki w momencie wybuchu wojny⁹, a po wojnie – zainicjowania w parafii polityki „bezwzględного zbliżenia się do społeczeństwa polskiego i życzliwego ustosunkowania się do Rządu i nakazów polskiej racji stanu”, co spowodowało rozłam wewnątrz parafii¹⁰.

W dniu 1 marca 1938¹¹ mocno schorowany (ze względu na wiek i odbywaną kurację” nie był nawet obecny na wielkiej uroczystości jubileuszu 25-lecia

⁴ Biskup J. Bursche w czterech diecezjach z przewagą niemiecką (kaliskiej, łódzkiej, płockiej i wołyńskiej) mianował seniorów komisarycznych, wobec nie dojścia do skutku wyborów do władz senioralnych (por. E. Alabrudzińska, *Kościół luterński w Polsce w latach 1918-1939*, [w:] J. Kłaczek [red.], *Kościół luterński na ziemiach polskich (XVI-XX w.) w ramach Rzeczypospolitej, państw ościennych i na emigracji*, Toruń 2012, s. 30). Może to wskazywać na polską orientację wychowanego w Białymstoku ks. Schoena.

⁵ E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen: Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Niederbayern 1968, s. 163.

⁶ „Dziennik Białostocki” nr 19, 24 stycznia 1922 r.

⁷ *Protokół lustracji referatu spraw wyznaniowych w Starostwie Białostockim w dniach 7-8.X.1929*, Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [dalej: MWRiOP] sygn. 313, k. 213.

⁸ M. Kukor-Kołodko, *Parafia ewangelicko-augsburska w Białymstoku w latach 1918-1939*, [w:] M. Gnatowski [red.], *Ewangelicy na północno-wschodnim Mazowszu w XIX i XX wieku*, Łomża 2006, s. 120.

⁹ Wojewoda Białostocki do MWRiOP z 12?.IV.1932, AAN, MWRiOP sygn. 1317, kk. 144—149, więcej zob. K. M. Różański, *Zarys dziejów parafii luterńskiej w Białymstoku od I do II wojny światowej*. O przesiedleniach w głąb Rosji w ramach taktyki „spalonej ziemi” zob. m.in.: Д. Фіонік, *Беженство. Дорога і повороти 1915-1922*, Bielsk Podlaski 2015; A. Prymaka-Oniszk, *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*, Wołowiec 2016; E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik, *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*, Białystok 2005; M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk, *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach I wojny światowej*, Lublin 2007.

¹⁰ Wojewoda Białostocki do MWRiOP z 12?.IV.1932, dz. cyt.

¹¹ E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 115 błędnie podaje 1937. Informację o przejściu

kościola, który sam wznosił¹²) proboszcz przeszedł na emeryturę. Podczas II wojny światowej mieszkał w domu opieki Königsthal (Królewska Dolina) przy ul. Am Heiligenbrunn (obecna ul. Traugutta) w Gdańsku-Wrzeszczu, gdzie zmarł 2 marca 1943 r.¹³ Dzieci i wnuki ks. T. Zirkwitza walczyły w II wojnie światowej po polskiej stronie¹⁴.

Ks. Benno Adolf Kraeter

Od 1929 r. w parafii służył (ordynowany w Białymstoku 19 stycznia 1930) Benno Adolf Kraeter. Urodził się w 1900 r. w Łodzi, teologię studiował na uniwersytetach w Lipsku (1922-27) i Warszawie (1927-29). Początkowo służył jako wikariusz, od 1935 r. jako drugi proboszcz (ta sprawa wymaga dalszych studiów, gdyż do wyboru zgłaszano zastrzeżenia, m. in. dlatego, iż dotychczasowy wikariusz był jedynym kandydatem, a prawidłowość ogłoszenia wakansu budziła wątpliwości¹⁵), wreszcie – od przejścia ks. Zirkwitza na emeryturę – od 1938 r. jedyny proboszcz parafii. Młody duchowny był pod wieloma względami przeciwieństwem przełożonego; narodowo przepelniał go „duch niemiecki”; należał do zwolenników powołania w Polsce oddzielnego, niemieckiego Kościoła ewangelicko-augsburskiego, którego częścią widział parafię białostocką.

---

ks. Theodora Zirkwitza na emeryturę 1 marca 1938 zawiera *m. in. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr. 2/38.. z 10.III.1938 za luty 1938*, APB, UWB sygn. 100, s. 15.

¹² Z. Loppe, *25-jaähriges Jubiläum der Einweihung der St. Johannis-Kirche in Białystok*, „Hausfreund Evangelischer Volks-Kalender für das Jahr 1938”, Warszawa 1938.

¹³ *Testamentseröffnung für Theodor Zirkwitz* [z 7.VII.1944]; *Tauf- u. Geburtsurkunde – Ersatz* [18.XI.1941]; *Standesamtliche Bescheinigung Tauf- u. Geburtsurkunde* [20.V.1942] (kopie dokumentów w Białostockim Archiwum Parafialnym); książka *Białostoczanie XX wieku* (Białystok 2000) podaje (s. 145) błędną informację, jakoby ks. T. Zirkwitz miał umrzeć w Białymstoku.

¹⁴ Syn Eryk (ur. 1893, polski sędzia śledczy) poszedł na front, internowany na Łotwie, po ucieczce przedostał się do Warszawy, w swoim mieszkaniu urządził punkt kontaktowy komendy głównej AK, zginął w 1943. Jego córka (ur. 1921 w Białymstoku) zginęła podczas nalotu dywanowego w Powstaniu Warszawskim, w którym służyła jako łączniczka; drugi syn pastora, Aleksander (ur. 1899, inżynier) służył jako lotnik w 305. Dywizjonie Bombowym „Ziemi Wielkopolskiej”, prawdopodobnie zginął w locie treningowym w czerwcu 1941 r. (*Białostoczanie XX wieku*, dz. cyt., ss. 143-145; W. Zmyślony, 305. Dywizjon Bombowy „Ziemi Wielkopolskiej”, <http://www-polishairforce.pl/dyw305straty.html> (3 stycznia 2012); V. R. Peteris [wnuk siostry ks. T. Zirkwitza], My Genealogy Home Page, <http://familytreemaker.genealogy.com/users/p/e/t/Viktor-R-Peteris> (3 stycznia 2012).

¹⁵ Wzmianki o tym m.in.: AAN, MWRiOP sygn. 1317.

Fot. Ks. B. A. Kraeter z żoną na wakacjach w Zakopanem w 1935 r.

Proboszcz Zirkwitz, pomimo organizowania coniedzielných nabożeństw w języku niemieckim, walki o częściowe zachowanie tego języka w szkole etc., nie spełniał oczekiwań narodowych części parafian; władze kościelne prawdopodobnie liczyły, że zatrudnienie go załagodzi napięcia w łonie zboru; stało się jednak wręcz przeciwnie – obecność proniemieckiego pastora dała silne

oparcie frakcji niemieckiej, co konflikty znacznie nasiliło, a całą społecznością jako elementem „politycznie niepewnym” intensywnie interesowały się służby specjalne¹⁶. Proniemiecka postawa powodowała jednak, że nawet drobne spięcia, nawet te nie z winy parafii¹⁷ budziły zaniepokojenie władz i społeczeństwa, chociaż duchowny na bieżąco usiłował bronić swego dobrego imienia¹⁸. Władze państwowe patrzyły na niego z dużą podejrzliwością¹⁹; zdaniem MWRiOP ks. B.A. Kraeter „w działalności politycznej na zewnątrz nie angażuje się, jednak prywatnie wpływa na parafian Niemców, aby rozmawiali między sobą po niemiecku i dzieci wychowywali w duchu niemieckim. Popularność jego ostatnio zmalała wskutek zarzutów, że prowadzi gospodarkę parafii nie oszczędnie.

---

¹⁶ Nieco informacji na ten temat dostarczają tajne *sprawozdania sytuacyjne wojewody białostockiego*, referujące między innymi życie społeczności religijnych i mniejszości narodowych (APB, UWB, sygn. 91, 100, 107 i in.). Są one ciekawym źródłem wiedzy na temat konfliktów i innych spraw – z punktu widzenia służb – kontrowersyjnych. Słabą stroną *sprawozdań sytuacyjnych* jest ich wybiórczość; wydaje się też, że autorzy jak i redaktorzy donosów nie zawsze mieli dostateczne pojęcie o ewangelickim życiu kościelnym.

¹⁷ Np. 22 stycznia 1938 r. „w związku z obchodem rocznicy powstania styczniowego w Białymstoku odbyły się uroczyste nabożeństwa w świątyniach wszystkich wyznań z wyjątkiem wyznania ewangelicko-augsburskiego”, co powszechnie odebrano jako demonstracyjny bojkot, chociaż „jak się wyjaśniło, powodem tego było niedopatrzenie Komitetu, który na czas nie powiadomił Zarządu Parafii Ewangelicko-Augsburskiej o zamierzonym obchodzie” (*Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr. 1/38.T. z 10.II.1938 za styczeń 1938*, APB, UWB sygn. 100, ss. 19n).

¹⁸ Np. pod koniec 1938 r. „Ks. pastor B.A. Kraeter w Białymstoku, nie mogąc w drodze polubownej uzyskać odwołania notatki, kwestionującej jego lojalności (sic) państwową, a umieszczonej w miesięczniku «Jutrzenka», wydawanym przez ks. rzym-katol. Abramowicza w Białymstoku, oświadczył, że przeciwko redakcji wystąpi na drogę sądową” (*Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr. 12/38.. z 9.I.1939 za grudzień 1938*, APB, UWB sygn. 100, s. 24).

¹⁹ Dotyczyło to w tamtym czasie większości duchownych: przykładowo na sześciu opisywanych przez władzę księży z województwa (Artur Borkenhagen z Suwałk, Aleksander Jehnke z Wizajń, Kliner, Kraeter, Zygmunt Kuźwa z Łomży, Karol Messerschmidt z Grodna) jedynie łomżyński proboszcz ks. Kuźwa (późniejszy powstaniec warszawski) zyskał adnotację „narodowość polska”, zaś czterech jego braci w urzędzie zakwalifikowano jako Niemców. Osobliwie opisano proboszcza z sąsiedniego Grodna; mimo spostrzeżenia, że ks. Messerschmidt – kapelan Wojska Polskiego od 1935, w stopniu kapitana (por. K. J. Rej i E. Alabrudzińska, *Ewangelicka służba duszpasterska w Wojsku Polskim 1919–1950*, Warszawa 2000, s. 164.) – usilnie dąży do polonizacji parafii (por. *Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr 7/39. z 9.VII.1939 za lipiec 1939*, APB, UWB sygn. 107, s. 21), gdzie stwierdzono, iż jedynie „podaje się za Polaka”!

W stosunku do władz jest układny, unika wszelkich zadrażnień, prowadząc ukrytą akcję nacjonalistyczną niemiecką²⁰.

W momencie wybuchu wojny ks. Kraeter i inni niemieccy działacze z parafii zostali wywiezieni do obozu w Berezie Kartuskiej²¹; po uwolnieniu pracował przy powoływaniu do Wehrmachtu Niemców nadnarwiańskich.

Fot. 2. Ks. B. A. Kraeter w niemieckim mundurze z dziećmi. Łódź 1942 r.

W latach 1942-45 podlegał konsystorzowi łódzkiemu, po wojnie zaś służył w NRD (Bad Lobenstein, następnie Gera), gdzie został nawet superintendentem. Zmarł w Monachium w 1971 r.²²

Ks. Martin

Według informatorów wojewody, na początku 1936 r. ks. B.A. Kreater miał dążyć „do obsadzenia wakującego miejsca wikariusza przy gminie ewangelickiej przez Martina nacjonalistę niemieckiego”²³, jednak ostatecznie do powołania wikariusza nie doszło – zadecydować mogły tu m. in. względy finansowe. Autorowi nie udało się niedoszłego wikarego bliżej zidentyfikować, możliwe iż ostatecznie nie służył on nigdzie w Polsce.

²⁰ *Poufne pismo wojewody białostockiego Nr. PN 72/2/39 z 8.V.1939 do MWRiOP, AAN, MWRiOP, sygn. 1398.*

²¹ E. Kneifel, *Die evangelisch–augzburgischen Gemeinden...*, dz. cyt., s. 201.

²² E. Kneifel, *Die Pastoren...*, dz. cyt., s. 115, Z. T. Klimaszewski, *Parafia Świętego Wojciecha w Białymstoku*, Białystok 2004, s. 17.

²³ Przez agentów posądzanego (wraz z ks. Kraeterem oraz niejakim „przebywającym w Białymstoku Batheltem Alfredem-Janem”) o sympatię do „Niemiecko-Narodowo-Socjalistycznego Ruchu Robotniczego”; (*Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr. 2 za luty 1936*, APB, UWB sygn. 91, s. 4?)

Ks. Zygmunt Kliner

20 lutego²⁴ 1938 r. wprowadzono do służby wikariusza Zygmunta Klinera, urodzonego w 1910 r. w kujawskim Zbójniku. Jego „delegowanie do parafii w Białymstoku [...] spotkało się z zastrzeżeniami członków parafii, którzy twierdzą, że ks. pastor Zirkwitz przez długie lata, póki był młodszy, potrafił sam obsłużyć parafię i nie był pracą przemęczony. Obecny pastor Kraeter winien sam wykonywać wszystkie obowiązki proboszcza i nie obciążać budżetu parafii utrzymaniem wikariusza”²⁵. Z. Kliner miał zostać katechetą w szkołach powszechnych i średnich. Jego postawa narodowa budziła jednak zastrzeżenia władz państwowych: Kuratorium Oświaty pozwoliło mu nauczać w szkołach powszechnych (podstawowych), ale już zakazało w średnich²⁶; władze uważały, że duchowny „z przekonań politycznych jest nacjonalistą niemieckim, w stosunku do władz zachowuje się biernie”²⁷. Ks. Z. Kliner obowiązki wikariusza pełnił do 1939 r. (prawdopodobnie opiekował się filialem w Supraślu²⁸), następnie od 1940 r. był proboszczem w Sompolnie. W 1942 r. powołany został do Wehrmachtu, rok później zaginął pod Stalingradem²⁹.

Duchowni podczas II wojny światowej

Ostatnie nabożeństwa ewangelickie odprawiane w kościele ewangelickim w Białymstoku odbyły się po czerwcu 1941, kiedy to po zerwaniu paktu z ZSRR oddziały niemieckie wkroczyły do Białegostoku; były to nabożeństwa wyłącznie dla żołnierzy spieszących na front wschodni, bez udziału innych wiernych³⁰. Z nielicznych wzmianek w organie prasowym NSDAP dla okręgu

---

²⁴ Wg E. Kneifla, wg MWRiOP zaś od 9 marca. Rozbieżność w datach może wynikać z różnych dat uroczystości kościelnej i rejestracji tego faktu przez władze państwowe.

²⁵ *Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr. 3/38.. z 9.IV.1938 za marzec 1938*, APB, UWB sygn. 100, s. 22.

²⁶ „Objęcie obowiązków katechety w szkołach powszechnych przez ks. wikariusza Klinera spotkało się z protestem ze strony nauczycielstwa, które w obawie jego działalności germanizacyjnej zażądało od Inspektora Szkolnego usunięcia go” (*Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr. 3/38.. z 9.IV.1938 za marzec 1938*, dz. cyt., s. 22).

²⁷ Poufne pismo wojewody białostockiego Nr. PN 72/2/39 z 8.V.1939 do MWRiOP, AAN, MWRiOP sygn. 1398.

²⁸ Tenże, *Die Pastoren...*, dz. cyt., s. 197.

²⁹ Tamże, s. 112.

³⁰ B. Tomecka i J. Szczygieł-Rogowska, *Cmentarz Ewangelicki w Białymstoku przy ul. Wasilkowskiej*, Białystok 2008, s. 8. Potwierdza to relacja parafianina Grzegorza Prochoruka († 2008), który około 1942 r., widząc swój kościół otwarty, chciał do niego wejść – nie

białostockiego – *Bialystoker Zeitung*³¹ widać, iż nabożeństwa w warunkach wojenno-okupacyjnych odbywały się dość sporadycznie – np. z całego okresu 1943-44 gazeta wspomina jedynie o nabożeństwie wojskowym 12 września 1943 r. (oraz tego samego dnia w Hajnówce), i o następnym dopiero 6 lutego kolejnego roku. Z tego okresu z nazwiska znana jest tylko jedna osoba odprawiająca nabożeństwa *Pfarrerin Werner*³², o której nic więcej nie wiadomo.

Duchowni okresu powojennego

Brak wzmianek o jakichkolwiek duchownych czy choćby nabożeństwach w ciągu pierwszych kilku lat po wojnie, na co wpływ mogły mieć – poza trudnościami organizacyjnymi – także dość wrogie protestantom nastroje w „wyzwolonym” Białymstoku³³. Pierwsze udokumentowane powojenne nabożeństwo odbyło się dopiero 4 października 1953 r. Odprawił je ks. Paweł Kubiczek³⁴, który miał odprawić także kolejne za sześć tygodni, po czym parafia Białystok miała przejść pod opiekę warszawską³⁵. Możliwe, iż było to pierwsze nabożeństwo po wojnie³⁶, zwłaszcza iż władze państwowe zezwoliły ks. Edmundowi Friszke (ur. w 1902 r. w Zduńskiej Woli, senior diecezji mazurskiej

---

został jednak wpuszczony, gdyż wpuszczano wyłącznie osoby umundurowane.

³¹ Por. M. Okułowicz, *Życie społeczno-kulturalne ludności niemieckiej: Okręg Białostocki w latach 1943–1944 w świetle organu partii NSDAP „Bialystok Zeitung”*, [w:] Leończuk, J. [red.], *Bibliotekarz Podlaski* nr 11-12/2005-2006, Białystok 2005-2006, s. 86.

³² Odprawiła nabożeństwo wojskowe w Hajnówce 12 września 1943; por. *Bialystoker Zeitung* nr 212 z 10 września 1943, s. 6, cyt. za M. Okułowicz, *Życie...*, dz. cyt.

³³ Z. T. Klimaszewski podaje, iż „miejscowa ludność, mając w pamięci kompromitującą działalność ostatniego pastora, Benno Kraetera, niezbyt przychylnie widziała ewangelicki kościół” (*Parafia Świętego Wojciecha w Białymstoku*, dz. cyt., s. 19), niektórzy parafianie, doświadczający ze względu na swoje wyznanie trudności, wyprowadzali się (np. do Bielska-Białej jak śp. Grzegorz Prochoruk), a jeszcze w październiku 1953 ks. Paweł Kubiczek zauważył, że „nasi wierni są zastraszeni i wyraźnie boją się następstw” (List ks. Pawła Kubiczka do ks. sen. Edmunda Friszke z 10.X.1953, Archiwum Diecezji Mazurskiej [dalej: ADM], sygn. Białystok-19531010).

³⁴ Pochodził z okolic Trzyńca na Zaolziu, ordynowany w Szczytnie, w 1953 r. był duszpasterzem parafii w Świętąjnie wraz z jej placówkami i w Gawrzyjałce, Jerutkach i Glaznotach (E. Kruk, *Księga Diecezji Mazurskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce w latach 1950-1960*, „Kartki Mazurskie” r. 2007, nr 8).

³⁵ List ks. Pawła Kubiczka do ks. sen. Edmunda Friszke z 10.X.1953, dz. cyt.

³⁶ Np. w Braniewie (znacznie korzystniej położonym z punktu widzenia sieci parafialnej) pierwsze powojenne nabożeństwo zostało odprawione (przez ks. Edwarda Szendla) dopiero 12 marca 1950 (List ks. E. Szendla z sierpnia 1951 r. do ks. Z. Michelisa, AAN, UdW sygn.

od 1946 r.) na opiekę nad restytuowaną parafią w Białymstoku dopiero w 1953 r.³⁷

**Duchowni warszawscy: ks. mjr Karol Messerschmidt,
ks. Zygmunt Michelis**

W literaturze pojawiają się wzmianki, jakoby z Warszawy parafią białostocką w latach 1950-tych administrował dawny proboszcz grodzieński, ks. mjr Karol Messerschmidt³⁸, czego nie udało się potwierdzić w archiwach diecezji, które przemawiają raczej za tym, iż w okresie od 1954 r. (przynajmniej na koniec roku) do czerwca 1955 r. administratorem był ks. Zygmunt Michelis³⁹.

Ks. Edward Busse

15 czerwca 1955 r. nowym administratorem zboru w Białymstoku został ks. Edward Busse, administrujący parafią w Mrągowie⁴⁰. Za jego czasów nabożeństwa odbywały się raz w miesiącu⁴¹. Jednak już na mocy uchwały z 10 stycznia 1956 r. ks. Z. Bussego odwołano z administracji zboru białostockiego, w związku z przydzieleniem mu od 1 kwietnia administracji organizującego się zboru w Elku⁴², Białystok powierzono zaś administratorowi parafii Wydminy – ks. dk. Janowi Władysławowi Stokowskiemu⁴³.

9/81, za: K. Urban, *Luteranie i metodyści na Mazurach 1945–1957. Wybór materiałów*, Kraków 2000, s. 80).

³⁷ A. Friszke, *Ksiądz Edmund Friszke – dramat polskiego ewangelika*, [w:] *Ewangelicy duchowni i parafianie. Powojenne lata w Olsztynie i na Mazurach*, Olsztyn 2007, ss. 30n.

³⁸ K. J. Rej i E. Alabrudzińska, *Ewangelicka służba duszpasterska w Wojsku Polskim 1919–1950*, Warszawa 2000, s. 165.

³⁹ Urodzony w Byczu na Kujawach w 1890 r., proboszcz parafii św. Trójcy w Warszawie i biskup-adiunkt Kościoła, inicjator „Akcji Mazurskiej”, realizator polityki władz państwowych w Kościele. Pochodził z rodziny Michaelisów – pocztowców z Sokólszczyzny, pierwszych luteran na Białostocczyźnie.

⁴⁰ Pismo Prezydium Naczelnej Rady Kościoła do ks. Edwarda Busse z 7.VI.1955, ADM, Busse-19550607; pismo ks. sen. Edmunda Friszke do WRN w Białymstoku z 13.VI.1955, ADM, Busse-19550613.

⁴¹ List ks. dk. Jana Stokowskiego do ks. sen. Edmunda Friszke z 11.I.1956, ADM, Wydminy-19560111.

⁴² Pismo bp. Karola Kotuli do ks. Edwarda Busse z 9.III.1956, ADM, Busse-19560309.

⁴³ Pismo ks. sen. Edmunda Friszke do Wojewódzkiej Rady Narodowej [dalej: WRN] w Białymstoku nr 152 z 15.III.1956, ADM, Busse-19560315; Pismo bp. Karola Kotuli do ks. dk. Jana Stokowskiego z 9.III.1956, ADM, Stokowski-19560309, pismo ks. sen. Edmunda Friszke do WRN w Białymstoku nr 151 z 15.III.1956, ADM, Stokowski-19560315.

Ks. diakon Jan Władysław Stokowski

Jan Władysław Stokowski, urodzony w Warszawie w 1933 r. jako rzymski katolik, na Mazurach pojawił się jako metodysta; jako „student” w 1952 r. w czasie wakacji był przysłany do Ostródy do pomocy ks. Dzierko (Stokowski obsługiwał wiernych w Samborowie i Rapatach)⁴⁴, potem obsługiwał zbór w Lipowie, zaś (w 1953), za namową⁴⁵ ks. Zygmunta Michelisa, przeszedł do Kościoła ewangelicko-augsburskiego; ordynowany na diakona w Lipowie 11 kwietnia 1955 r., od połowy maja 1955 r. administrował parafią w Wydminach⁴⁶. Do pozytywnych osiągnięć ks. dk. Stokowskiego w Białymstoku należało zapoczątkowanie tradycji ekumenii z miejscowymi baptystami – współpraca nie ograniczała się do udzielania luteraninowi noclegu przez pastora Dajludzionka⁴⁷ oraz kaplicy na nabożeństwo: Stokowski wygłaszał kazania na nabożeństwach baptystów, a pastor Dajludzionek zostawał później na nabożeństwie luteranńskim; zapoczątkowano też tradycję wspólnego obchodzenia Dziękczynnego Święta Żniw.

Na początku 1962 r. Stokowski – żonaty z Mazurką – zaczął starać się o zezwolenie na wyjazd wraz z rodziną z PRL na pobyt stały do RFN; wkrótce uzyskał stosowne zaświadczenie od władz kościelnych⁴⁸, zaś 22 grudnia – od

⁴⁴ Sprawozdanie Chwatowa Aleksandra – Kierownika Referatu do Spraw Wyznań Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Ostródzie z dnia 23.XI.1953 z wyjazdu w teren w sprawie utworzenia parafii ewangelicko-augsburskiej w Lipowie, AAN UdW, sygn. 14/271, [w:] K. Urban, *Luteranie i metodyści...*, dz. cyt. ss. 225–231; tamże też więcej o kontrowersjach obyczajowych związanych z ks. Stokowskim.

⁴⁵ Namowa opierać miała się na obietnicy samodzielnej placówki ewangelicko-augsburskiej „w nagrodę” za zorganizowanie na terenie parafii metodystycznej Lipowa parafii ewangelicko-augsburskiej; metodystyczny superintendent ks. Józef Naumiuk nie przydzielał Stokowskiemu stałej parafii ze względu na „niską moralność”, której przejawem były „częste zmiany narzeczonych” (tamże). Tego typu problem dał o sobie znać także w Białymstoku, gdy wiosną 1958 r. Stokowski zaręczył się z parafianką, aby po miesiącu, ku jej rozpaczy, zerwać; w sprawie powstałego zamieszania interweniował senior diecezji (Pisma ks. E. Friszke do Alicji Szataginowej i Julii Galonek z 6.V.1958, ADM, Białystok-19580506 i odpowiedź A. Szataginowej, ADM, Białystok-19580508).

⁴⁶ E. Kruk, *Księża Diecezji Mazurskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce w latach 1950–1960*, „Kartki Mazurskie” r. 2007, nr 08.

⁴⁷ Piotr Dajludzionek był pastorem białostockich baptystów w okresie od 1951 r. aż do 22 lutego 1981 r., początkowo jako kaznodzieja, od 12 kwietnia 1959 r. prezbiter; w 1980 r. wybrany został na Prezesa Naczelnej Rady Kościoła.

⁴⁸ „Władze Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL nie zamierzają stawiać ks. Stokowskiemu żadnych przeszkód w tej sprawie, gdyż nie zależy im na dalszej pracy ks. Stokowskiego na zajmowanym przez niego obecnie stanowisku” (Zaświadczenie bp. Andrzeja

państwowych. Pożegnalne nabożeństwo w Białymstoku odprawić miał 27 stycznia 1963 r.⁴⁹

Opuściwszy Polskę, ks. Stokowski usiłował bezskutecznie zyskać posadę duchownego w Kościele Ewangelickim Niemiec (EKD)⁵⁰. Nie udało się mu także zatrudnić w Polskim Kościele Ewangelicko – Augsburgskim na Obczyźnie (w Wielkiej Brytanii), m. in. z uwagi na negatywną opinię seniora diecezji mazurskiej – wpłynęła na nią (poza ciągłymi problemami finansowymi zgłaszanymi przez diakona) okoliczność, iż Stokowski nigdy nie zrobił matury, nie wspominając nawet o wykształceniu teologicznym⁵¹.

**Duchowni ełccy: ks. Edward Busse, ks. Jerzy Drzewiecki,
ks. Oton Jaworski, ks. Władysław Pilch, ks. Janusz Jagucki**

Po wyjeździe dk. Stokowskiego do RFN, administrację zboru⁵² w Białymstoku powierzono ponownie ks. Bussemu, administratorowi parafii Elk, a opiekę duszpasterską sprawował stacjonujący w Elku ks. Jerzy Drzewiecki⁵³. W roku 1964 przeniesiony został do Zduńskiej Woli⁵⁴, a jego następcą w Elku – a więc i Białymstoku – został ks. Oton Jaworski⁵⁵. Wobec jego emigracji w 1970 r. (skreślony został z listy duchownych 30 listopada⁵⁶), na początku

---

Wantuły w spr. ks. dk. Jana Stokowskiego z 21.II.1962, ADM, Wydminy-19620221).

⁴⁹ List ks. dk. Jana Stokowskiego do ks. sen. Alfreda Jaguckiego z 26.XII.1962, ADM, Wydminy-19621226

⁵⁰ Bp. Wantułę zawiadomił o tym ks. Harald Kruska z Berlina Zachodniego, zob. J. Kłaczek, *Kontakty Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL z Polskim Kościołem Ewangelicko-Augsburskim na Obczyźnie w latach 1956–1975*, „Klio” r. 2011, nr 19(4), s. 141

⁵¹ Pismo ks. sen A. Jaguckiego do bp. Władysława Fierli w Londynie z 29.VI.1963, ADM, Stokowski-1963062

⁵² W 1961 dokonano reorganizacji sieci parafialnej, która Białystok z niezależnego „Zboru” zdegradowała do „Zboru Parafii w Wydminach”. Kolejna – w 1967 – do „stacji kaznodziej-skiej parafii w Elku”.

⁵³ Pismo bp A. Wantuły do ks. Jerzego Drzewieckiego z 12.X.1962, ADM, Drzewiecki-19621012; Pismo ks. Jerzego Drzewieckiego do bp. A. Wantuły z 30.XII.1963, ADM, Elk-19631230

⁵⁴ Pismo z bp Andrzeja Wantuły do ks. Jerzego Drzewieckiego z 4.VI.1962, ADM, Drzewiecki-19640604

⁵⁵ Pismo bp. Andrzeja Wantuły do ks. sen. Edwarda Bussego z 10.VIII.1964, ADM, Jaworski-19640810; Pismo bp. Andrzeja Wantuły do ks. Otona Jaworskiego z 10.VIII.1964, ADM, Jaworski-19640810.

⁵⁶ Pismo bp. Andrzeja Wantuły do ks. Otona Jaworskiego z 28.XI.1970, ADM, Jaworski-19701128

lutego 1971 r. parafię w Elku przydzielono ks. Władysławowi Pilchowi z Miłkolek; nie zwalniając go jednak z dotychczasowej placówki, co ograniczało możliwości pracy duszpasterskiej⁵⁷. Z dniem 30 czerwca 1975 r. został on odwołany, a na jego miejsce mianowano proboszcza-administratora parafii w Giżycku, ks. Janusza Jaguckiego⁵⁸. W tym czasie nabożeństwa w Białymstoku miały się – według planu – odbywać raz na miesiąc; mimo pomocy ks. Teglera⁵⁹ okazało się jednak, że możliwości pracy duszpasterskiej są niewielkie⁶⁰; ostatecznie ks. Jagucki przyjechał do Białegostoku tylko raz, a i wtedy nabożeństwo się nie odbyło (nikt nie przyszedł, prawdopodobnie z powodu braku powiadomienia o terminie)⁶¹. Pomysł ks. Jaguckiego, aby w opiece nad parafiami w Białymstoku wyřczyła go mgr teol. Ewa Otello-Wiřniewska, jeżdżąca co tydzień do Białostockich Zakładów Graficznych, także okazał się niemożliwy do skutecznej realizacji⁶². Kiedy ostatecznie na początku 1976 r. ks. Jagucki skierował do Konsystorza wnioski o skreślenie stacji kaznodziejskiej w Białymstoku „z następujących względów. Stacja kaznodziejska w Białymstoku liczy 10 staruszek. Utrzymywanie w tych warunkach stacji kaznodziejskiej w Białymstoku jest zbędne”⁶³, białostocką stację kaznodziejską Konsystorz odłączył od parafii w Elku i przyłączył do parafii w Piszcu⁶⁴.

---

⁵⁷ Pismo bp. A. Wantuły do ks. W. Pilcha z 23.I.1971, ADM, Pilch-19710123; Protokół zdawczo odbiorczy agend PEA w Elku wraz z podległymi jej stacjami kaznodziejskimi z 10.XII.1970 wraz z uwagami ks. W. Pilcha z 1.II.1971, ADM, Elk-19710201

⁵⁸ Pismo bp. Janusza Narzyńskiego do ks. Janusza Jaguckiego z 20.VIII.1975, ADM, JaguckiJ-19750820

⁵⁹ Ks. Fryderyk Tegler (ur. 1 sierpnia 1941 r. w Warpunach k/Mrągowa na Mazurach), od ordynacji 3 grudnia 1972 r. do 20 sierpnia 1975 r. wikariusz diecezjalny z siedzibą w Rynie, następnie wyjechał na stałe do Niemiec (E. Kruk, Księża Diecezji Mazurskiej KE-A w latach 1971–1980, „Kartki Mazurskie” r. 2007, nr 12).

⁶⁰ Pismo ks. Janusza Jaguckiego do Konsystorza KEA z 9.VII.1975, ADM, Elk-19750709

⁶¹ Informacji udzielili bp Janusz Jagucki oraz bp Rudolf Bażanowski.

⁶² Pismo ks. Janusza Jaguckiego do Ewy Otello-Wiřniewskiej z 1.IX.1975, ADM, Białystok-19750901; pismo Ewy Otello-Wiřniewskiej do ks. Janusza Jaguckiego z 10.XI.1975, ADM, Białystok-19751110

⁶³ Pismo ks. Janusza Jaguckiego do Konsystorza KEA z 11.I.1976, ADM, Białystok-19760111.

⁶⁴ Pismo Konsystorza KEA do Rady Diecezjalnej Diecezji Mazurskiej z 13.II.1976, ADM, Białystok-19760213, Pismo Konsystorza KEA do Rady Diecezjalnej Diecezji Mazurskiej z 18.II.1976, ADM, Białystok-19760218,

**Duchowni pisicy: ks. Henryk Sikora, ks. sen. Paweł Kubiczek,
ks. Krzysztof J. Rej**

Duchowni parafii piskiej, którzy (przynajmniej teoretycznie; w pilnych sprawach wierni zwracali się do ks. Piotra Dajludzionka – baptysty) duszpaste-rzowali zborownikom białostockim to kolejno: ks. Henryk Sikora (urodzony w 1933 w Starym Bielsku, ordynowany wpierw na diakona w 1954 r. w Lipo-wie razem z Janem Stokowskim, od połowy 1970 r. administrator, a później proboszcz, parafii w Piszcu)⁶⁵. Podczas swego urzędowania w Białymstoku przynajmniej raz był – prawdopodobnie było to ostatnie [nie licząc pogrze-bów] dwudziestowieczne nabożeństwo ewangelickie w Białymstoku). W związku z planami wyjazdu za granicę⁶⁶, ks. H. Sikora w 1977 r., na własną prośbę, został skreślony z listy duchownych. Administrację białostockiej stacji kaznodziejskiej przejął ks. sen. Paweł Kubiczek⁶⁷, a następnie od przelomu 1977/78 r. ks. Krzysztof Jan Rej. Nie był on już w stanie odnaleźć żadnych parafian⁶⁸, przyjechał jedynie około trzech razy odprawiać pogrzeby zmarłych ewangelików na prośbę rodziny będącej innego wyznania⁶⁹. Za czasów ks. K.J. Reja, 23 stycznia 1978 r. rada diecezjalna podjęła decyzję o likwidacji „stacji kaznodziejskiej” w Białymstoku⁷⁰.

Summary: Lutheran pastors in Białystok from World War I until parish closure in 1978

The purpose of this article is to describe biographies of Lutheran pastors serving in Białystok congregation since World War I until the parish was definitely closed down in 1978. This includes three different stages of history of the parish: the first one covers the interwar period. The parish, although reduced and impover-ished as a result of the World War I, still had over two thousand members, em-ployed two pastors and conducted many cultural, social and charity activities. Since World War II broke out, only occasional Lutheran worship services for Ger-man soldiers were celebrated. During the era of the communist Polish People's Republic the community had only about 30 members and was served by visiting

---

⁶⁵E. Kruk, *Księża Diecezji Mazurskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce w latach 1950–1960*, dz. cyt.

⁶⁶Ostatecznie w 1978 roku wyprowadził się do RFN.

⁶⁷ W czasie swego urzędowania prawdopodobnie nie był w stanie ani razu przyjechać.

⁶⁸ Chociaż przynajmniej wieloletnia przewodnicząca Rady Parafialnej, prof. Alicja Wille-Szatagin mieszkała tam aż do śmierci w 1990 r.

⁶⁹ Informacji udzielił ks. dr Krzysztof J. Rej.

⁷⁰ Informacji udzielił bp Rudolf Bażanowski na podstawie danych diecezjalnych. *Kalendarz Ewangelicki* na rok 1980 (podający stan na jesień 1979) jest w tej mierze nieścisły.

pastors, coming – rather rarely – from distant Warsaw and Masuria; in 1978 the congregation was officially closed. This paper shortly presents profiles of all pastors that served in Białystok during the above period.

Keywords: Białystok, Podlachia, protestantism, Wydminy, Hajnówka, The Evangelical Augsburg Church

Krzysztof M. Różański – absolwent ChAT, Uniwersytetu M. Kopernika i Akademii Marynarki Wojennej. Pracuje jako oficer pokładowy małych statków na Morzu Północnym. Interesuje się m. in. przeszłością i teraźniejszością ewangelicyzmu na Białostocczyźnie i Podlasiu, współautor książki *Ewangelicy w Białymstoku – przewodnik historyczny*.